

Lengyel Zsolt: *Szóról szóra*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2012. 109 lap

Szóról szóra – ezzel a találó címmel invitál Lengyel Zsolt tanulmánykötete a szerző szóasszociációs eredményeinek a bemutatására. A magyar mentális lexikon sajátosságainak feltárásában az első kutatók között számon tartott Lengyel Zsolt tovább gazdagítja az agyi szótárral kapcsolatos ismereteinket: az egyéni és a kollektív szókincs egy ritkábban alkalmazott módszerrel, az egyválaszos, kötött szóasszociációs technikával végzett vizsgálata a magyar beszédközösség jelentős csoportjaira érvényes szabályok és tendenciák megfogalmazását tette lehetővé.

A téma minden lényeges aspektusára kitérő elméleti részt követően empirikus adatokban bővelkedő, innovatív kutatásba nyújt betekintést a könyv. A tanulmánykötet tehát két nagyobb fejezetet ölel fel. Az első fejezet – *Szavak az elmében / agyi szótár* – a mentális lexikon működését és struktúráját, valamint a szóasszociációs vizsgálatokat illetően ad az összefüggéseket példák sokaságával érzékeltető áttekintést. Alfejezetei a következők: *A mentális lexikon; Szóasszociációs vizsgálatok; Szóasszociációs vizsgálatok és a posztstrukturalista nyelvelmélet; Totális kapcsolatrendszer(ek), hálózatok; Kompetenciák és nyelvi funkciók; Magyar szóasszociációs adatbázisok*. A második fejezet – *Szóasszociációs vizsgálati eredmények* – a szóasszociációs vizsgálati adatokat elemzi különböző megközelítésekben. Így az egyes alfejezetekben az adatok rendszernyelvészeti, másokban pedig használatnyelvészeti aspektusok mentén rendeződnek. A második rész alfejezetei az alábbiak: *Fonetikai/fonológiai kapcsolat a HSZ és VSZ között; Nem alapformájú asszociátumok, Nt formájú válaszok, Nv.1 formájú főnévi asszociátumok; Melléknevek: grammatikai viszonyokon belüli árnyalatok, Édes – keserű, Fekete – fehér; MAGYAR: mint szó és mint viszony; Anyanyelvi nevelés: Himnuszunk*.

Az első fejezet a mentális lexikon „kétarcúságát”, vagyis a rendszer- és a használatnyelvészeti háttérét értelmezi. A nyelv ugyan egy beszédközösség kollektív tulajdona, az egyén mozgásterét mégis különböző a grammatika és a szókincs vonatkozásában. A grammatika oszthatatlanságával, a beszédközösségen belüli egységes használatával szemben a szókincs sokkal változatosabb aktíválására van lehetőség. Mindez releváns különbségeket eredményezhet az egyéni és/vagy csoportos szókincs-használatban. E különbségek háttérben nyelven kívüli tényezők állnak (életkor, nem, szakmai műveltség), és ezek a nyelvi szinten is realizálódnak. Ezek miatt a körülmények miatt a rendszer és a használat egyszerre kínál együttes és elkülönült vizsgálatot. Többek között ennek alátámasztására a szerző először a nyelvi kompetencia és az enciklopédikus tudás kölcsönhatását szemlélteti. Hogyan segítenek a valóságról szerzett ismereteink például egy olyan mondat helyes értelmezésében, mint *Ha viperát látunk, ne veszítsük el fejünket, tegyük egy homokkal teli vödörbe!?* Ezután a mentális lexikon rendezettségére kerül a középpontba. Az agyi szótár strukturált, szervezett és gazdaságos rendszer volta a lexikai folyamatok gyorsasága és az egyéni szókincs nagysága alapján feltételezhető. A mentális lexikon egyszerre a szavak tárháza, beszédértési és beszédproduktív folyamatok, valamint morfológiai események színtere. Itt merül fel a kérdés a ház – házak, ló – lovak, garázs – garázsok, darázs – darázsok, daru – daruk, darvak példák kapcsán, hogy a magyar főnevek többes számának képzési szabályai vajon a lexikai elem szócikkében vagy egy külön, a többes szám képzésére szolgáló perifériában helyezkednek-e el, illetve egyes szavak esetében ez, másokéban pedig az utóbbi a megoldás.

A fenti kérdések megválaszolásában nyújthat segítséget a szóasszociációs eljárás, noha – hangsúlyozza a szerző – nem mindig egyértelmű, hogy ez mikor vonatkozik a mentális lexikon struktúrájára (anatómia), és mikor a működésére (fiziológia). A *Szóasszociációs vizsgálatok* című alfejezet a szóasszociációs eljárások történetét és fajtáit ismerteti. Az egyválaszos asszociációs technika fejlődésének eredményeként a szerző kitér a mentális lexikon koncipiálásában egyre dominánssá váló többdimenzionális hálózatra és a kisvilágok elméletére is. A hálózatot alkotó mentális lexikon-

ban a szavakat összekötő élek – Lengyel alapkiindulását megerősítve – egyrészt rendszernyelvészeti (fonetikai, grammatikai, szemantikai), másrészt használatnyelvészeti (pragmatikai, szociolingvisztikai, szociokulturális) jellegűek. A szerző a technika kapcsán határozza meg a szóasszociácótól elidegeníthetetlen normajelleg fogalmát is. Végül a szóasszociációs vizsgálatok lingvisztikán belüli és azon kívüli alkalmazási lehetőségeit sorakoztatja fel az alkalmazott nyelvészetől kezdve például a pedagógiai nyelvészet, az igazságügyi nyelvészet, a piacutatáson át a hálózatelméletig.

A továbbiakban (*A szóasszociációs vizsgálatok és a posztstrukturalista nyelvelmélet* című alfejezet) a szerző – szélesítve a téma hatókörét – a szóasszociációs vizsgálatokat a nyelvelméletek felől közelíti meg, és mindenekelőtt a szóasszociációs eljárás és a posztstrukturalista nyelvelmélet érintkezési felületeit domborítja ki. A 20. század végén a szóasszociáció kérdésében ugyan megfogalmazódtak egymással konfrontálódó nézetek, de ebben a vitában egyöntetű felfogás rajzolódott ki arra nézve, hogy a kísérletek a mentális „szócikk” struktúrájáról és a „szócikk” közötti kapcsolatokról nyújtanak ismereteket. Míg a „belső struktúra” a szemantikai megkülönböztető jegyek nyalábja, a megkülönböztető jegyek pedig a lexéma (lemma) tárolási, strukturális sajátosságai, addig a szomszédossági viszonyok azok a szemantikai mezők, amelyek a lexémák közötti kapcsolódási viszonyokat tárják föl. Ezen a ponton találkoznak a szóasszociációs vizsgálatok és a posztstrukturalista nyelvelmélet; a találkozási pontokat a szerző saját magyar nyelvű adatbázisából vett példákon ki is fejtí. Így a paradigmaticus válaszok alkategóriáival (minimális kontraszt, jelölt-ség, jegytörlés és jegyhozzáadás, kategóriamegőrzés) kapcsolatban tudhatunk olyan szabályszerűségekről, mint például arról, hogy a KUTYÁK szó gyakrabban váltja ki a *kutya* szót, mint fordítva, valamint ennek az okáról is válaszokat kaphatunk. Továbbá megtudhatjuk, hogy (angol nyelvű vizsgálatok alapján) a főnév és a melléknév inkább szófajmegőrző, az igék pedig inkább szófajváltó természetűek. A szintagmatikus válaszok pedig a szelekciós jegy lexikalizálásáról szólnak, amelynek egyik érdekes esete az idiómakiegészítés. Így például a KEMÉNY hívószó gyakrabban váltja ki a *díó* választószót a *kemény díó* idióma hatására. Mindamellett a jelenség azzal is magyarázható, hogy a melléknév inkább aktíválnak főnevet, mint fordítva, ez pedig a melléknév és a főnév balról jobbra irányuló sorrendjére vezethető vissza (sok nyelvben).

A mentális lexikon hálózatszerűségének kifejtésére a *Totális kapcsolatrendszer(ek); hálózatok* című rész szolgál. Lengyel itt újabb kérdésfelvetést helyez fókuszba. Ismeretes az az értelmezés, amely szerint a mentális lexikon adatait összekötő nyúlványok (oldalak, élek) közül a grammatikai és a szemantikai nyúlványok szélesebb alapokkal rendelkeznek, mint a fonetikaik. Tehát a grammatikai és a szemantikai élek vonatkozása vitathatatlan, míg a fonetikai kapcsolatok erőtlenebbül jutnak érvényre a hálózatban. A szerző szerint ezért „helyesebb a fonetikai komponens helyett nyelvi manifesztáció jelentette kapcsolatokról beszélni, ami hangzó, írott, jelelt lehet. De vajon egy mentális lexikonban található egy adott nyelv írott, hangzó, jelelt változata, vagy három, különböző, de egymással kapcsolatban állóban?”

A *Kompetenciák és nyelvi funkciók* című rész a használatnyelvészeti kompetencia tárgykörébe nyújt betekintést. A 20. században egyre markánsabbá vált az a felismerés, hogy a grammatikai kompetencia, amelyen az „ideális” hallgató/beszélő nyelvi kompetenciáját értették, nem az egyetlen kompetencia. A pszicho- és szociolingvisztika előretörésével egyre nagyobb érdeklődés mutatkozott a nyelv használati során szerzett kompetenciák iránt is. A *De cuki ez a kalapács* mondat például a rendszernyelvészeti paraméterein kívül a nyelvet használatról is ad információt: valószínűleg egy nő mondhatta. Lengyel ezt követően részletesen ír a nyelv multifunkcionális jellegéről, amely tulajdonképpen a használatnyelvészeti kompetenciák egy részének a gyökere. Ezek például a nyelv adattároló funkciója a rokonságnevek esetében, a társadalmi kontextust teremtő funkció a viccek kezdetén: *Két rendőr...*, a tömegstimulálás a sportrendezvényeken stb. Azt, hogy az ezeket a nyelvi funkciókat megjelenítő megnyilatkozásoknál nélkülözhetetlen a használatnyelvészeti szemlélet, a szerző saját szóasszociációs anyagából merített számos, érdekes példával támasztja alá. A HEGY HSZ-ra nemcsak a *magas, kopár* típusú, rendszernyelvészeti hatókörrel rendelkező válaszok érkehetnek, hanem a *Himalája, Tátra, Mohamed* használatnyelvészeti aspektust sem nélkülöző válaszok is megjelennek. Ám Lengyel, a téma ismerőjeként, gyermeknyelvi példával is szolgál. A CICA HSZ-ra különböző életkorokban (3–5; 6–10) adott válaszok alapján fogalmazza meg a mentális lexikon életkorfüggő átrendeződésének a szabályszerűségeit. Vajon ez a változás az iskolai tanulás előfeltétele vagy annak eredménye?

Az első fejezet utolsó, a *Magyar szóasszociációs adatbázisok* című egysége elméleti háttérrel túl a szóasszociációs eljárás gyakorlati vonatkozásaival gazdagítja nagyon hasznosan az olvasót. Mindenekelőtt a szerző a nyelvspecifikus (esetünkben magyar nyelvű) szóasszociációs kutatások folyamatosságára és az így nyert adatbázisok összehasonlíthatóságára hívja fel a figyelmet. A magyar nyelvű adatbázisok felsorakoztatása mellett Lengyel kitér saját kutatásaira is (2008, 2011), amelyeknek többek között az egyik jelentősége abban áll, hogy azok korábbi vizsgálatok (Balló–Jagusztiiné) folytatásaként jöttek létre. A szerző itt az adatbázisok elérhetőségét is megadja. A kutatások „láncszerűségét”, folyamatosságát nem szakította meg az, hogy Lengyel két ponton módosításokat hajtott végre. Az egyik változtatás a mérés körülményeire (létszám, országos merítés, adatfelvétel módja, adatközlők) vonatkozott. A másik a teljes körű annotáció elrendelése a HSZ és a VSZ közötti viszony jellemzésére. Az annotáció részletes, konkrét adatokon nyugvó bemutatása előtt Lengyel a rendszer általános keretfeltételeit ismerteti. Koherens, az egész korpuszt lefedni képes, a használatnyelvészeti aspektust is szem előtt tartó, nyelvspecifikus, de az univerzalista szemléletet is engedő, bővíthető, ismételt mérésre is alkalmas, más empirikus szóasszociációs anyagra is alkalmazható, a magyar szakirodalomba is beilleszthető rendszer jött létre. Az annotáció ismertetése után az ABLAK szócikkbe (2011-es adatbázis) is betekinthetünk.

A *Szóasszociációs vizsgálati eredmények* című fejezet először a mentális lexikon adatai közötti, a szemantikai és grammatikai kapcsolatokhoz képest ritkábban előforduló, fonetikai/fonológiai relációkat elemzi. A fonetikai/fonológiai szempont különlegességét előfordulási körülményeinek speciális volta adja: rövid a válaszadási idő, vagy szemantikai, grammatikai alapon nehezen értelmezhető a kapcsolat. Lengyel négy csoportban (életkor és generáció szerint) vizsgálja különböző főnevek fonetikai kapcsolódásait – például ALAK – *balak, falak, halak, kalap* – a válaszszavakhoz. Végkövetkeztetésében többek között két információ is tanulságul szolgál: azoknak a kísérletben szereplő főneveknek a százalékos aránya, amelyek fonetikai alapú szóaktíválásra voltak „képesek”, illetve azoknak a válaszszavaknak a százalékos aránya, amelyeket fonetikai alapú kapcsolódásként értelmezhetünk. Lengyel ugyanezen az anyagon a fonetikai kötődéseken túl az írott nyelvi hatások eseteit is megemlíti (pl. anagramma: SZOBA – *szabó*; ékezet manipulálása: BAJ – *báj*);, valamint a kölcsönös (VILÁG – *virág*, VIRÁG – *világ*) és nem kölcsönös behívások fonetikai változatairól is szól. Ezt követően a szerző a fonetikai kapcsolatok saját alosztályainak, a lexikai szint alatti (BARÁT – *garát*) és a lexikai szint fölötti (BENYOMÁS – *ugye más*) válaszok létrejöttének a mechanizmusát ismerteti. A „lehetséges és létező szó” szintű válaszok, például *ablak*, különböző szegmentális és szupraszegmentális műveletek eredményei. Ennek kapcsán a szerző külön-külön és összefüggéseiben is bemutatja a lehetséges műveleteket (szegmentális csere, magán-, illetve mássalhangzó azonossága, szegmentum hozzáadása és elvétele), és megfogalmazza az ezzel kapcsolatos tanulságokat a nyelvi manifesztáció módját (írott, jelet, orális), a műveleteket (csere, elvétel, hozzáadás) és a műveletek pozícióját (szó eleje, közepe, vége) illetően.

A továbbiakban Lengyel azon általános kérdésfelvetés kapcsán, hogy vajon a szóasszociációs vizsgálatok szolgálhatnak-e adatokat az alapformák (pl. főnév egyes szám alanyeset) és a nem alapformák (pl. toldalékolt főnév) viszonyáról, ezek strukturális és működésbeli aspektusairól, két lehetséges esetet vesz górcső alá: az Nt formájú (tárgyragos főnév) válaszokat és a Nv.1 (-val/ -vel) ragos főnév) formájú válaszokat. Az elemzés jelentőségét az is mutatja, hogy angol nyelvű vizsgálat nem tud ilyen típusú eredményeket produkálni. Lengyel az Nt formájú válaszokat igei hívószavak esetében vizsgálja a választadó személyek már említett négy csoportjában (életkor és generáció szerint). A vizsgálat eredményei általános érvényű következtetések levonását teszik lehetővé, így például a hívószavak csoportosíthatók aszerint, hogy milyen erősségi fokozatban vonzanak be Nt formájú válaszokat, és ennek háttérében mi rejlik. Az Nt formájú válaszok megjelenését befolyásoló tényezők között találjuk az igei vonzatkeretben megjelenő más formát (*játszik vmivel, vmiben*) vagy az idiómákat (*kálváriát jár*), és az életkor befolyásoló szerepéről is itt esik szó. Az általános vonatkozásokon túl Lengyel az igeik egy konkrét csoportján belül az Nt formájú válaszok gyakoriságát is vizsgálja. Az alapformájú HSZ-alapformájú – VSZ pár kialakulása fokozatosan történik, és skaláris elrendeződést mutat. Míg az Nt formájú válaszok megjelenése nagy valószínűséggel előre jelezhető, az Nv.1 válaszok – a négy csoport adatai alapján is igazolva – esetlegesnek mondhatók. Az utóbbi vizsgálatban Lengyel a fenti körülmény miatt különböző szófajú hívószavakat használ, és a válaszszavakat pedig öt szerepkör (igei, főnévi igenévi stb.) szerint kategorizálja. Az adatok kiértékelése az alapformának mint tárolási formának a kérdéséhez vezet némi kitétel hozzáadásával.

A *Melléknevek: grammatikai viszonyokon belüli árnyalatok* című unikumnak számító rész az ÉDES – KESERŰ és a FEHÉR – FEKETE melléknevek „szemantikai holdudvarát” vizsgálja állandó és változó jegyeivel generációs és kronológiai szempontból a válaszcikkek erősségére is kitérve. A FEHÉR – FEKETE melléknevek által mozgósított főneveket a szerző az inherens jegy, a prototípus tekintetében is rendszerezi. A Lengyel által vizsgált anyag ebben a tekintetben a magyar empirikus kutatásokban áttörést jelent. A mozgósított melléknevek pedig a pozitív, a negatív és a semleges tartományba tartozásuk alapján szolgálnak tanulságul. A FEHÉR pozitív tartományában például *tiszta, világos*, negatív tartományában a *hideg, színtelen* szavakat találjuk.

Lengyel nemcsak nyelvészeti szempontból méltó elemzéssel zárja tanulmánykötetét. Egyrészt a MAGYAR hívószóra adott igéket, mellékneveket, főneveket, illetve reáliákat (*Petőfi, Budapest*) rendszerezi, és értelmezi az általa vizsgált négy csoportban használatnyelvészeti szempontból. Másrészt a Himmusz *jókedv, magyar, kar, Isten, ellenség, véd, nyújt, küzd, bőség, áld/megáld* szavait fogja vallatóra. Az elemzések a pedagógiai, a szociálpszichológiai kutatások, valamint az anyanyelvi nevelés számára is inspirálók.

Határozott ívű gondolatmenet, szemléletesség, rendszerezettség és újszerűség: Lengyel Zsolt köteté egyaránt szól azoknak, akik a mentális lexikonnal kapcsolatos ismereteik rendezett elsajátítására törekednek, akik a kreatív meglátásokra érzékenyek, és akik saját kutatásaikat illetően inspirációra vágynak. A nyelvész könyvespolcán nélkülözhetetlen mű.

Rádi Éva

Gósy Mária (szerk.): Beszéd, adatbázis, kutatások. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2012. 276 lap

A beszéddel kapcsolatos kutatások és gyakorlati alkalmazások egyre inkább megkívánják a nagy mennyiségű hanganyagot tartalmazó beszédatadabázisok létrehozását. Korábban is voltak már különböző célokkal rögzített, eltérő nagyságú és feldolgozottságú adatbázisok a magyarban. A BEA, azaz a Beszélt nyelvi adatbázis különlegessége, hogy nemzetközi összehasonlításban is nagy mennyiségű felvétel tartalmaz, amelyeket azonos (akusztikai) körülmények között, ugyanazon protokoll mentén készítettek. A Gósy Mária által szerkesztett kötet az ezen az adatbázison végzett legfrissebb fonetikai, pszicholingvisztikai és beszédtechnológiai munkákból nyújt izelítőt 276 oldalban.

Az *Előszó* után az MTA Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztálya munkatársainak és egyben a BEA fejlesztőinek (Gósy Mária, Gyarmathy Dorottya, Horváth Viktória, Gráci Zsuzsanna, Beke András, Neuberger Tilda, Nikléczy Péter) összefoglalóját találjuk az adatbázisról. Képet kapunk arról, hogy milyen körülmények között készült a 2007 őszén újjá induló BEA-t, amelyek ezáltal kiindulópontot jelentettek a tartalmi és más kritériumok kialakításához. A szerteágazó szaktudományos igényeknek eleget téve a BEA protokollja hat részből áll: mondatisméltés, narratíva, véleménykifejtés, tartalomösszegzés, társalgás és felolvasás. A fejezet részletesen ismerteti a hangrögzítések körülményeit és menetét, valamint a felvételek lejegyzési módozatait. A BEA fejlesztőinek távlati célja az adatbázisban található felvételek számának a jelenlegi kétszáznyolcvanról ötszázra történő növelése.

Az adatbázis a legkülönbözőbb kutatásokhoz biztosított beszédanyagot, a hangszalagműködéstől a beszédhangok képzésén és a prozódiai jellemzőkön át a megakadásjelenségekig vizsgálhatták a spontán beszédet. A kötet első felében a szoros értelemben vett fonetika területén végzett kutatások szerepelnek. Markó Alexandra a magyarban eddig kevés figyelmet kapott irreguláris zöngé (más néven glottalizáció) megjelenését hasonlította össze olvasott és spontán beszédben. Az irreguláris zöngé – amely a hangszalagok egy sajátos működésének a következménye – multifunkcionális jelenség. Kutatásából kiderül, hogy a glottalizáció beszélőfüggő, és nincs kapcsolata az életkorral. A szerző megállapítja, hogy a spontán beszédben többféle irreguláris zöngé található, mint a felolvasásban. A spontán beszédben elsősorban fiziológiai okok idézik elő a megjelenését, míg olvasásban feltételezhetően határjelölői funkciót tölt be. – Napjainkban zajló kiejtésbeli jelenséget vizsgál Gósy Mária kutatása a három alsóbb nyelvválású magánhangzó fonetikai elemzésével. A mindennapi kommunikációban nem feltétlenül észlelhető, hogy a nyelv vízszintes mozgása és a nyelvelmelkedés fokának módosulása következtében az alsó és a legalsó nyelvválások között